

KIÁLLÍTVÁ

Őze Eszter: *A dolgozó testek múzeuma*¹

■ Őze Eszter kultúrtörténeti szempontból vizsgálja az egészség- és nevelésügyi céllal létrehozott múzeumi tereket és ezeken belül a test reprezentációit, elsősorban a budapesti Társadalmi Múzeum példáján keresztül, amely 1901 és 1945 között működött, ám mára szinte teljesen eltűnt. A 19. század végén Európában több olyan múzeum jött létre, amelyek célja a népegészségügy, a higiénia és az egészséggel kapcsolatos közjóléti kérdések bemutatása. Ezek közé tartoztak a társadalmi múzeumok hálózatai, közöttük a budapesti mellett említésre érdemes a frankfurti és párizsi társadalmi múzeum, valamint a higiéniai és orvostörténeti múzeumok, melyek közül napjainkban már csak a drezdai és a szentpétervári intézmény folytatja eredeti küldetését. A könyvből egy olyan intézmény története tárul az olvasó elé, amelyen keresztül az emberi faj biológiai tulajdonságai a hatalomgyakorlási stratégiák eszközeként értelmezhetők, és amely a népesség kollektív testére irányuló gondoskodás alapvetéseit mutatta be.

A 19. század végén, illetve a századfordulón megjelenő társadalmi múzeumok, így a Kereskedelemügyi Minisztérium által alapított budapesti Társadalmi Múzeum is, azzal a céllal létesült, hogy „a közneveléshez kapcsolódó emancipatórikus feladatokat” lásson el, amelyeken keresztül egyszersmind megvalósult a hatalom reprezentációja és legitimációja.² A nevelési cél egy jól meghatározott társadalmi osztályra, a munkásságra irányult, az erkölcsi és szellemi felzárkóztatás szándékával. Az iparosodás, különösen a nehézipar fejlődésével jelentkező összetett társadalmi és szociális problémák kezelése

komplex megközelítést igényelt, aminek munkásmozgalmi vonatkozásai is ismeretesek. A problémák kiterjedtsége – mint a tömeges elszegényedés, betegségek és járványok – valamint ezek szoros összefüggései miatt a kérdés politizálódott, és a társadalmi múzeum olyan intézményként jelent meg, amely teret adott e kérdések tematizálására. A munkástelek mellett hangsúlyosan jelentek meg az adott társadalmi csoporthoz köthető problémák és devianciák, mint a városi szegénység, a nem megfelelő egészségügyi állapot vagy a beteg test, amelyek reprezentációja korábban láthatatlan maradt. A munkás testek bemutatásának eme új gyakorlata nemcsak a munkásmozgalmak erősödésével állt összefüggésben, de azzal a hatalmi szándékkal is, hogy ezeket a csoportosulásokat intézményes szinten pacifikálja és felügyelje. Így a munkásosztály egyszerre jelent meg látogatóként és felmutatásra alkalmas „tárgyként” a múzeum terében.

Őze Eszter művészettörténeti, muzeológiai és kortárs kurátori tapasztalata lehetővé teszi, hogy az elemzői interdiszciplináris szemléletmód érvényesítésével, tudományos alapossággal, ugyanakkor gördülékény olvassmányossággal (re)konstruálja a megsemmisült múzeum történetét, melyet hét szerkezeti egységben tárgyal. Jelen ismertető a társadalmi kontroll és a biopolitikai mechanizmusokról szóló fejezet, a test és munkaerő múzeumi megjelenítése, továbbá az eugenika és orvostudomány kapcsolatáról szóló részek bemutatását tűzte ki célul.

A múzeumok konkrét történetének ismertetése mellett, a szerző külön fejezetben mutatja be a társadalmi múzeumok és világkiállítások kapcsolatát, azokra a kérdésekre ke-

resve a választ, hogy miképpen és miért alakult ki a 19. század közepétől kezdve az a kiállítási reprezentációs gyakorlat, amelynek célja a polgári egyetemesség ideológiájának bemutatása; miként formálódott a világkiállítások reprezentációs logikája, és ez milyen hatást gyakorolt a múzeumi bemutatási módozatokra. A világkiállításokon elsősorban a termelési eredményeit mutatták be „univerzális kulturális termékeként”, a társadalmi múzeumokban pedig az ipari kapitalizmus tárgyai és találmányai mellett a hozzájuk kapcsolódó testek, betegségek, a tökéletes test működése, valamint a saját nemzet munkásainak testére vonatkozó normák is a nézők elé tárultak, a hatalom által szabályozott módon.

A budapesti társadalmi múzeum története összefonódott az orvosszervezetek tevékenységével, ennek megfelelően egyes korszakokban a higiénia, a balesetvédelem, az ipari egészségügy és a népesedéspolitika kérdéseivel is foglalkoztak. A statisztikai adatok vizualizálásának szintén kiemelt szerep jutott, mindezekről a *Kizsákmányolás és gondoskodás* c. fejezetben olvashatunk. A 19. sz. elején megjelenő újfajta hatalomgyakorlási mechanizmus, a foucault-i biopolitika fogalmán keresztül, a szerző rámutat a demográfia, a termékenység és halálozások szabályozásának kiemelt szerepére. Az ipari kapitalizmusban a megfigyelésen, megelőzésen alapuló népességszabályozás és ellenőrzés a hatalomgyakorlás fontos technikai eszközévé vált. A kapitalista termelési gépezet igényelte a növekvő, termelőképes, egészséges, erős, használható, valamint fokozatosan engedelmességet, a biopolitika révén pedig az államnak lehetőségében állt a veszélyesnek tekintett társadalmi csoportok túlnépesedését szabályozni.⁴ Őze vizsgálatai szerint a társadalmi múzeumokban előszeretettel használták a statisztikai adatfelvételeket, adattáblákat, tablókat és értelmezéseket, megjelenítve az urbanizációval járó zsű-

foltságot, a lakások számát, a csecsemőhalandóságot. Az egyes eltéréseket pl. a koporsók változó méretén keresztül mutatták be. A kiállítások jelentős részét alkotó statisztikai részek az általános életfolyamatokat mutatták be, a hangsúlyt nem az egyénekre, hanem a népesség jellemzőire helyezve. A demográfiai előrejelzések mellett a népesség vizsgálatához tartozott két fontos eszköztár: az általánostól eltérő „degeneráció” továbbá a munkavédelem és gondoskodási intézményrendszer. Miután a cselekvőképes népességet elemezték és számoltak velük, a társadalom fizikai erőnléte és erkölcsi tisztaságának biztosítása vált céljá, mely összekapcsolódott az eugenikai diskurzussal, középpontjában a közösség egészségével. A munkaképesség hordozójaként megjelenő test, valamint a munkaerő és a társadalombiztosítás kapcsolatának elemzése során a szerző kitér a testtel foglalkozó kritikai elméletekre, megemlítve, hogy a konkrét, létező testek nem csupán biológiai adottságok, hanem történetileg kialakult társadalmi képződmények. Ebben az értelemben a test társadalmi és gazdasági konstrukcióként jelenik meg, amelyet a kapitalista munkamegosztás és kizsákmányolási mechanizmusai alakítanak. Akik munkaképtelenné válnak – például betegség, sérülés, mentális vagy fizikai rokkantság, árvaság stb. következtében –, és ezért már nem képesek változó tőkeként működni, a „tartaléksereghez” kerülnek. A változó tőke körforgása határozza meg, ki számít foglalkoztatottnak és ki munkanélkülinek, így a társadalmat bennfentésekre és kívülállóakra osztja.⁵

Magyarországi viszonylatban a központi intézkedések különválasztják a gondoskodásra „érdemes”, bér munkát végző munkások csoportját és a kriminalizált szegények rétegét. Az állami gondoskodás feltétele a munkavégzés, vagyis a szervezett termelésben való részvétel. Az ipari kapitalizmusban a munka morális értékévé vált, a munka világa pedig a

társadalmi integráció elsődleges eszközevé. A közegészségügy és közoktatás fejlesztése alapvetően a szociális problémákra adott választ, de egyúttal politikai eszközként szolgált, melyen keresztül be lehetett avatkozni a munkássztály közösségi életébe: az iskolák az ipari fegyelem és a nemzeti értékek közvetítésére szolgáltak, a jóléti-konysági szervezetek és szakértők a helyes életmód normáinak terjesztői.

A modern orvostudomány és a biopolitika összefonódásából megszülető biomedicina koncepciója nemcsak a betegségek kezelését jelenti, de a társadalmi kontroll új formáit is létrehozza azáltal, hogy normaként állítja be az elvárt, megfelelőnek tekintett életmódot és viselkedést. A népesség egészségének és jólétének szabályozására irányuló biomedicina szorosan kapcsolódik az állami politikákhoz és társadalmi normákhoz. Tekintettel erre a társadalmi múzeum nem csupán a szociális problémák bemutatóhelyeként szolgált, hanem a látogatók – különösen a városi munkásság – viselkedésének formálására is törekedett, normalizálva a megfelelő életmódot.

A test és munkaerejének múzeumi bemutatása c. fejezet a test és munka kapcsolatát a Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítás példáján keresztül vizsgálja, rámutatva, hogy az állam és az ipari vállalatok közös érdeke a munkások testének védelme, mivel az közvetlen hatással bír a termelésre és a profitszerzésre. A kiállítás célja az volt, hogy tudatosítsa a munkásokban testük megóvásának fontosságát – lévén, hogy a munkásság testének értéke a munkaerejében rejlik – és bemutassa: a munkabalesetek nem a dolgozók hibájából, hanem az iparegészségügyi eszközök hiányából fakadnak. A munkások a kiállításon szembesültek saját testük társadalmi megítélésével, rossz szokásaikkal (pl. alkoholizmus, higiéniai hiányosságok), miközben a gyárak által idealizált, egészséges testképet is megismerték. A kiállítások ilyen értelemben a testhasználat uralkodó nor-

máinak közvetítőiként működtek, a munkásságot rávezetve arra, hogy saját testüket ezeknek az elvárásoknak megfelelően értelmezzék.

Az 1915-ös kiállításon, mely a rossz(nak ítélt) szokásokat és testgyakorlatokat helyezte fókuszba, megjelenik az alkoholizmus, mint iparegészségügyi probléma és a hatások örökletességének kérdése is felmerül. Az öröklődéssel kapcsolatosan tárgyalják a csecsemőhalandóság és a gyermekegészségügy problémáját. A gyermekek, mint a jövő garanciái, és a gyermekegészségügy szerepe azért válik kiemeltté, mert a munkaerő utánpótlásának biztosításán keresztül közvetlenül kapcsolódik a gazdasági termelés rendszeréhez. Az anya- és csecsemővédelem köré szerveződő diskurzus a jövő generációjában rejlő társadalmi fejlődési potenciált hangsúlyozta, a gyermeknevelés felelősségét pedig kizárólag a nőkhöz és a női testhez kötötte. A gyermek egészségét szorosan az anya egészségi állapotához kötötték. A háborús emberveszteségek következtében a születésszám és a gyermekhalandóság csökkentése kiemelt társadalmi és egészségpolitikai témává vált, alátámasztva az anyák védelmének fontosságát. A női testhez így nemcsak a fizikai munkaerő, hanem a biológiai reprodukció képessége is hozzárendelődött, azonban a produktív munkához hasonlóan, gyakran láthatatlan maradt. A reprodukív munka nem került elismerésre önálló munkaként, a munkásbiztosítás csupán négyheti gyermekágyi segélyt nyújtott, ami a munkába való mielőbbi visszatérést szolgálta, nem a reprodukciós tevékenység elismerését. A nők munkavédelmi biztosítása is csak a következő generáció védelme érdekében vált fontossá, akkor ha a nők várandósok voltak.

A 20. század elejének domináns biopolitikai irányait tárgyaló fejezet a két világháború közötti múzeumi kiállításokon keresztül arra keresi a választ, hogyan jelentek meg a munkásság tes-

tére vonatkozó szabályozások esetében újabb, domináns biopolitika-irányok. A szerző két fő tematikus egységben tárgyalja a kiállításokat: a múzeumot vizsgálja, mint az intézményesülő közegészségügy reprezentációs terét, bemutatva a hivatalos és népi gyógyászat eszköztárát; illetve az eugenikai gondolkodás megjelenését az I. világháború előtt és után. Az elemzés kitér arra is, hogy miként kapcsolódott össze a jóléti állam eszméje a fegyvelméssel, a munkaerő szabályozásával és a munkások testek fölötti társadalmi kontrollal.

Az 1928-as „kuruzslás elleni” tematikus év keretében az orvosszakma és a Népjóléti Minisztérium kiemelten foglalkozott mindazzal, ami az akadémikus orvosláson kívül esett – a laikus gyógyítással, kuruzslással, babonákkal, népi gyógymódokkal és a homeopátiával. A 19. század második felében Magyarországon jelentős változás történt a közegészségügyi törvényhozásban: egységesítették az orvosképzést, és jogilag elhatárolták az orvosi hivatás gyakorlóit a kuruzslóktól és népi gyógyítóktól. Az 1920-as évek végén kieleződő szakmai és társadalmi feszültségek következtében újra élesült a kuruzslás fogalmi vitája, a hivatalos orvoslástól eltérő gyakorlatok megjelölésére szolgáló „mozgó vád” lett, aminek elsődleges célja nem a gyógyítók tevékenységének minősítése, hanem az orvostársadalomhoz tartozó akadémikusok hatalmi pozíciójának erősítése. A kuruzslás elleni kiállítás és annak recepciója a szakmán belüli „kenyérharc”, valamint a nők és zsidó származású orvosok elleni diszkrimináció kontextusában értelmezhető, akiknek egyetemi felvételét igyekeztek korlátozni.⁶ A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, fajvédel-

mi ideológiák mentén, a parasztságot minősítette az „ideális” genetikai típusba, közben a népi gyógyítók háttérbe szorításával és a városi lakossággal szembeni ellenérzésekkel is operált. A népi gyógymódok elutasítása nemcsak szakmai határhúzásról szólt, hanem összefonódott a munkaerő fegyvelmezésének és ellenőrzésének kapitalista logikájával, ugyanis a népi gyógyítók kiszorítása a munkaerő gazdasági hasznosíthatóságának jegyében zajlott.

A kötet végéhez érve világossá válik, hogy Őze Eszter nemcsak egy elfeledett intézménytörténet feltárását tűzte ki célul, hanem azt is, hogy megvilágítsa, miként fonódott össze a tesztekről való tudás, a hatalomgyakorlás, a társadalmi normák és a múzeumi reprezentációk rendszere a 20. század eleji Magyarországon. A *Társadalmi Múzeum* működése példázza, hogy a múzeum nem csupán a tudás, hanem a társadalmi rend és a normalizáció eszköze is: a testek bemutatása, osztályozása, megítélése révén a hatalom kézzelfogható módon beépült a látogatók tapasztalataiba, gondolkodásába.

A *Dolgozó testek múzeuma* olyan elemző munka, amely egy letűnt korszak hatalmi technikáit segít újraértelmezni a jelen társadalmi és intézményi működései felől. Hiánypótló kultúrtörténeti tanulmány, provokatív társadalomkritika, amely a test és hatalom viszonyának kérdéseit a múzeumi reprezentációkon keresztül teszi újra láthatóvá és megvitatásra érdemesé. Nemcsak történeti rekonstrukció, de kritikus tükör is, ami felhívja a figyelmet arra, hogy a testek feletti tudás és szabályozás mechanizmusai ma is aktívak, bár más formában és más intézmények révén.

Vita Emese

■ **JEGYZETEK**

1. Őze Eszter: *A dolgozó testek múzeuma. Társadalmi múzeum (1901–1945): test és munka, gondoskodás és fegyvelmezés*. Napvilág Kiadó, Bp., 2025.
2. Uo. 126.
3. Uo. 56.
4. Melegh Attila: *On the East/West Slope*. Globalisation, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe. CEU Press, Bp. 2006. Idézi Őze: i. m. 103.
5. Őze: i. m. 115–117.
6. Uo. 166.